

УДК 342.9(477):340.137+930.25

ЮРИНЕЦЬ Ю.Л., кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного та адміністративного права Національного авіаційного університету

СТАНДАРТИ ЮНЕСКО У СФЕРІ ДОСТУПУ ДО АРХІВІВ СЛУЖБ БЕЗПЕКИ КОЛИШНІХ РЕПРЕСИВНИХ РЕЖИМІВ

***Анотація.** Розглянуті стандарти ЮНЕСКО у сфері доступу до архівів служб безпеки колишніх репресивних режимів у порівнянні з практикою України. Показано, що ця практика не відповідає зазначеним стандартам, не існує усталеної, об'єктивної системи доступу, який здебільшого реалізується за “доброю волею” розпорядників архівів.*

***Ключові слова:** ЮНЕСКО, архівна справа, доступ до архівів, репресивні режими, агенти репресій, інформаційні права постраждалих від репресій.*

***Аннотация.** Рассмотрены стандарты ЮНЕСКО в сфере доступа к архивам служб безопасности бывших репрессивных режимов в сравнении с практикой Украины. Показано, что эта практика не соответствует указанным стандартам, не существует устоявшейся, объективной системы доступа, который по большей части реализуется по “доброй воле” распорядителей архивов.*

***Ключевые слова:** ЮНЕСКО, архивное дело, доступ к архивам, репрессивные режимы, агенты репрессий, информационные права пострадавших от репрессий.*

***Summary.** The article considers UNESCO standards in the field of access to archives of the former security services of repressive regimes in comparison with the practice of Ukraine. It is shown that this practice does not meet these standards, there is no well-established, objective system of access that is mostly implemented on the “goodwill” of archive managers.*

***Keywords:** UNESCO, archiving, access to archives, repressive regimes, agents of repression, information rights of victims of repression.*

***Постановка проблеми.** Згідно ст. 439 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (далі – Угода про асоціацію), ратифікованої Законом України від 16.09.14 р. № 1678-VII, сторони тісно співробітничать у рамках відповідних міжнародних форумів/організацій, зокрема Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) та Ради Європи (РЄ), з метою розвитку культурного розмаїття, збереження і оцінки культурної та історичної спадщини.*

З іншого боку, важливим джерелом вивчення культурної та історичної спадщини є архіви. Так, у Статуті Міжнародної ради архівів (далі – МРА) [1] вказується, що архіви становлять пам'ять націй і суспільства, вони формують їхню ідентичність і є наріжним каменем інформаційного суспільства. Як зазначається у дисертаційному дослідженні [2], розвиток архівної справи є необхідним з огляду на те, що ретроспективна інформація, яка міститься у архівних документах, дозволяє моделювати та визначати перспективи розвитку держави та суспільства у тій чи іншій ситуації, допомагає приймати важливі державні рішення.

Отже, зазначені вимоги Угоди про асоціацію пов'язує у єдине ціле необхідність впроваджувати стандарти ЮНЕСКО в українську архівну справу з метою об'єктивного уявлення про культурну та історичну спадщини українського народу.

Як зазначається у звіті ЮНЕСКО, підготовленого від імені МРА [3], під час політичних змін архіви є основним засобом втілення в життя колективних та індивідуальних прав. Успіх методів відшкодування і компенсацій жертвам репресій, так само як і усунення відповідальних осіб колишнього режиму, буде значною мірою зумовлений використанням документів репресивних інституцій. Підтримка їхнього збереження і створення інституцій, відповідальних за їхню охорону в новій політичній державі, є визначальними факторами у процесі зміцнення демократії.

Натомість в Україні це питання системно не вирішено. Як вказує Є. Захаров, доступ до архівних джерел, що стосуються політичних репресій, досить-таки утруднений. Наприклад, доступ до архівно-слідчих справ реабілітованих можливий тільки для самих реабілітованих або їх нащадків, або дослідників за згодою реабілітованого чи його родини. Архівно-слідчі справи тих, хто не реабілітований, охороняються як відомості, віднесені до державної таємниці. Але, як стверджують дослідники, навіть маючи дозвіл на вивчення архівно-слідчої справи чи відповідну форму допуску до відомостей, що складають державну таємницю, все одно дістатися до архівних матеріалів важко. Стан з доступом до архівних даних про репресії і загалом доступом до архівів, на думку Є. Захарова, не можна визнати задовільним [4].

За результатами експертного опитування (2011 р.) виявилось, що більшість опитаних, а саме 86,2 %, особисто стикалися з випадками обмеження в доступі до інформації в архівах. Серед перепон у доступі до архівів 57,1 % експертів назвали закритість, обмеження в доступі до окремих справ; ще для 32,1 % експертів перешкодою є обмеження можливостей копіювання документів; 10,7 % підкреслили недосконалість та двозначність законодавства [5].

Не можна вважати, що ці питання вирішені на даний момент, оскільки вони не вирішені законодавчо [6]. Питання забезпечення загального доступу до архівних документів, у т.ч. архівів репресивних органів СРСР, поставлено тільки у Коаліційній угоді 2014 р. (п. 2.3.13) [7], тобто на 24-му році незалежності України. Отже, для України питання доступу до архівів, особливо щодо вивчення репресій тоталітарного радянського режиму, є актуальним, а принципи законодавчого врегулювання цих питань є практично значущими.

Аналіз останніх досліджень. Питанням доступу до архівів служб безпеки колишніх репресивних режимів в українській науці не приділяється необхідної уваги. Очевидно, це є однією з причин невирішеності даної проблеми. Питання обговорюється, переважно, в середовищі експертів-практиків [4 – 6 та деякі інші]. Окремі дослідження у цьому напрямку належать автору [8, 9].

Метою статті є з'ясування особливостей міжнародних стандартів, втілених у документи ЮНЕСКО, щодо принципів регулювання у сфері доступу до архівів служб безпеки колишніх репресивних режимів

Виклад основного матеріалу. Найбільш ґрунтовно проблеми доступу до архівів служб безпеки колишніх репресивних режимів висвітлені у звіті для ЮНЕСКО, виконаного МРА як робочим органом ЮНЕСКО [3]. З цього звіту можна зробити висновок, що основною суперечністю між збереженням та вільним доступом до таких архівів та його обмеженнями є суперечність між колективними інтересами суспільства та індивідуальними інтересами жертв репресій, з одного боку, та інтересами прошарків, груп та посадових осіб, які були панівними у режимах, що відходять в історію, та/або які брали безпосередню участь у здійсненні репресій (агенти репресій). Зокрема, Є. Захаров зазначає, що утрудненню доступу до архівів репресій в Україні сприяло те, що серед вищих посадових осіб держави є чимало людей, причетних до переслідувань

правозахисників за тоталітарного режиму [4]. Нерідко їх інтерес приховати від громадськості свою минулу діяльність прикривається захистом права на приватність. Отже, необхідний пошук балансу відповідних прав.

Відповідно до Звіту [3] визначаються такі колективні права щодо доступу до архівів репресій:

1. Право народів і націй обирати свій власний шлях політичних змін значним чином визначається доступністю документів. Без архівів немає справжньої свободи вибору. Комісії Правди, як показує досвід Польщі, Чилі чи Південної Африки, тільки тоді можуть задовільно завершити свою роботу, якщо збереглися документальні джерела репресивних інституцій. У німецькому випадку громадськість визнала важливість архівів Штазі як для планування майбутнього, так і для розуміння того, як минуле зумовлюється діяльністю інформаційних і репресивних служб.

2. Право народів на цілісність їхньої писаної пам'яті повинно бути незаперечним. Якщо спільнота обирає прощення як засіб досягнення політичних змін, результатом цього не повинно стати зникнення документального спадку минулого. Нації мають як права, так і обов'язки зберігати свою пам'ять шляхом передачі їх до архівів. Хоча кожне покоління повинно бути вільним обирати політичні процеси, за які вони відповідальні, вони не можуть обрати за інші покоління. Право на вибір шляху політичних змін виключає право знищувати документи.

3. Право на правду. Громадяни мають тісно пов'язане з цими обома правами право на найповніше можливу інформацію про дії попереднього режиму чи через їхніх парламентських представників, чи через будь-яку іншу систему, які можуть вважатися адекватними цим представникам. Це є основою, на якій працюють усі так звані Комісії Правди, на кшталт Комісії за Правду і Примирення у Чилі, Комісія Правди і Примирення Південної Африки чи Верховна Комісія з досліджень злочинів проти польської нації у Польщі.

4. Право визначати осіб, відповідальних за злочини проти прав людини. Право визначати агентів репресій повинно визнаватися незалежно від будь-яких інших рішень стосовно відповідальних осіб чи можливе продовження їхньої праці в якості державних службовців. Політика амністії чи прощення щодо посадових осіб, відповідальних за порушення прав людини, була прийнята різними країнами у процесі переходу до демократії з метою досягнення національного примирення. Однак, у демократичній державі народ має право знати імена посадових осіб, відповідальних за порушення прав людини у колишніх режимах, для того, щоб гарантувати, що вони не робитимуть політичну кар'єру. Наприклад, у Німеччині закон про записи Штазі дозволяє громадськості чи приватним організаціям розслідувати (інформацію про) органи влади, публічних осіб і громадянських представників щодо можливих зв'язків з колишньою репресивною машиною.

Що стосується індивідуальних прав, то у Звіті [3] спеціально підкреслюється, що основна роль, яку відіграють архіви, характеризується не лише їхніми функціями, на кшталт ключів до нашого недавнього минулого, але також їхнім адміністративним значенням у дотриманні прав особи. Серед індивідуальних прав Звіт [3] виділяє:

1. Право досліджувати долю родичів, які зникли під час періоду репресій. Одним з найгірших наслідків репресій є незнання долі родичів чи друзів, які зникли. Архіви репресій повинні дозволяти розслідування, і якщо можливо – прояснення таких випадків.

2. Право знати, яка інформація про осіб зберігається в архівах: відомі як *habeas data* (“судовий наказ про представлення даних”), який гарантує право знати, чи будь-яка

інформація про особу знаходилася в поліції або розвідувальних службах колишнього репресивного режиму і оцінювати, у який спосіб можуть вплинути політичні, ідеологічні, етнічні чи расові упередження на персональне, сімейне чи професійне життя. Саме право може також застосовуватися від імені агентів і службовців інституцій репресивного режиму.

3. Право на історичні й наукові дослідження: усі громадяни мають право доступу до джерел вивчення їх національної історії. Доступ до документів повинен враховувати потребу захисту приватності жертв і третіх сторін, згадуваних у документах.

4. Право реабілітації для ув'язнених і репресованих з політичних мотивів: у кожному процесі переходу до демократії, ті, хто був засуджений судами чи звільнений з їхньої роботи суто з політичних, релігійних, етнічних чи расових причин, повинні бути звільнені з-під ув'язнення, поновлені на їхній роботі чи повинні отримати компенсацію. Часто існує ситуація, що тільки серед архівів колишніх репресивних режимів можуть бути знайдені докази політичної, релігійної, етнічної чи расової природи засудження чи звільнення.

5. Право на компенсацію і відшкодування збитків, завданих жертвам репресій. Коли органи влади нових демократичних режимів вирішать надати компенсацію жертвам репресій, документи, вироблені інституціями колишнього режиму, забезпечать їх необхідними доказами.

6. Право реституції конфіскованого майна. Коли громадяни нової демократичної держави мають юридичне право повернути особисте майно, конфісковане попереднім режимом за їхні переконання чи ідеологію, документи в архівах репресивних органів дадуть детальний опис такого майна, так само як і інформацію про їхнє місцезнаходження чи місце призначення. Якщо реституція неможлива через те, що майно зникло чи має нових, законних власників, архіви доведуть їхнє право на відповідну компенсацію.

Сюди ж необхідно додати право для осіб, що не були на службі в репресивних органах, доводити (за необхідності) ці факти. Особи повинні мати можливість внести зміни чи заяву щодо інформації, яка міститься про них у персональних досьє. Вони повинні бути включені в досьє, але чітко відділені від документів, що зберігалися репресивним режимом, і які не повинні змінюватися.

У Звіті [3] наголошується важливість саме законодавчого регулювання питань збереження та доступу до архівів репресій. Зокрема, вказується, що у процесі політичних змін законодавець повинен узяти до уваги архіви і інструментальну роль, яку вони відіграють у створенні нового законодавства. Приклад Іспанії свідчить про те, як практичне застосування законодавства про амністію, виплати і компенсації тісно пов'язане з документальними свідченнями, які створюють підстави для застосування цих законів. У процесі, що відбувається відразу після краху репресивного режиму, архівні працівники повинні брати до уваги законодавство, а також зміни, що сталися, для того щоб гарантувати, що права є життєздатними в новій ситуації.

Натомість на прикладі Чилі розглядається ситуація, коли архіви репресивних органів втрачалися. Так, невідомий жоден документ основних репресивних інституцій військової диктатури, чиєю основною складовою була DINA, а її наступником CNI. Таким чином, на початку процесу переходу, коли очевидно була потреба знати правду про політичне насильство, зникнення і убивства, скоєні режимом Піночета, існувала величезна перешкода, спричинена браком документальних доказів. Комісія з Правди і Примирення – перший орган такого типу, створений у 1990 році, зіткнувся з завданням реконструкції 15 років історії країни

майже виключно на основі персональних свідчень, базованих на словесних чи письмових спогадах тих, хто був залучений до цих подій. Комісія, яка досягла зростання рівня обізнаності щодо зловживань владою колишнім режимом, не в змозі пролити світло на долю багатьох зниклих осіб чи назвати осіб, відповідальних за звірства. Досвід Чилі є повчальним: тими, хто поніс найбільші втрати від зникнення документів, були чилійці, а тими, хто найбільше виграв, були агенти, які проводили репресії, а особливо їхні керівники. Безсумнівно, чилійський шлях до демократії проходить через примирення, однак можливість притягнення злочинців до відповідальності за їхні злочини значною мірою зникла.

Прикладом протилежного типу є досвід колишньої Німецької Демократичної Республіки (НДР) після падіння “Берлінської стіни”. Хоча архіви Штазі в усій повноті не були отримані, принаймні, значну більшість цих архівів було передано. Негайна передача архівів Штазі в руки нових органів влади стала можливою для того, щоб слідувати бажанням представників народу, і серед інших завдань – очистити від тих, хто відповідальний за репресії, нову адміністрацію. Архіви було використано як для того, щоб звільнити тих, хто відповідальний за репресії, так і для компенсації жертвам репресій. Зразковими були паралельні процесуальні дії. Це проявилось у двох законах: один у НДР перед об’єднанням і кінцевий закон в об’єднаній Німеччині. Найбільшим прихильником цього був народ. Роль, яку відіграли групи, на кшталт групи преподобного Гаука, були визначальним фактором.

З урахуванням описаного досвіду, записи, створені чи накопичені репресивними органами, повинні бути передані під контроль нових демократичних органів влади за першої-ліпшої можливості, і ці органи влади повинні детально регламентувати їхнє зберігання. Демократичні органи влади повинні створити комісії, відповідальні за управління цими сховищами, і архівні працівники повинні бути тісно залучені до роботи комісій. Комісії повинні також нести відповідальність за архіви розвідувальних служб, які продовжують діяти при новому режимі. Комісії повинні обрати досьє, які поліція, органи безпеки чи розвідки більше не вимагають зберігати для виконання своїх обов’язків при демократичному режимі. Органи безпеки повинні забезпечити передачу обраних досьє і документів чи то до національних архівів, чи то до інституцій, що мають справу з компенсаціями або виплатами жертвам репресій, або усуненням колишніх посадових осіб, чи то до Комісій Правди.

Документи колишніх репресивних органів повинні зберігатися в архівних установах національної системи архівів або в інституціях, створених для ідентифікації колишніх посадових осіб, компенсації жертвам репресій чи забезпечення колективних та індивідуальних прав. Другий спосіб вирішення є більш бажаним, ніж перший, як про це свідчать німецька і португальська моделі, на протипагу одній іспанській. Висока кількість запитів може призвести до краху традиційної діяльності архівів, які загалом не дуже добре забезпечуються коштами чи персоналом. Саме тому тимчасові інституції, на які покладається ця відповідальність, мають формуватися із спеціально призначеного для цих спеціальних завдань персоналу. Це поліпшить якість забезпечення цих служб, у той час даючи можливість постійно діючим архівам виконувати свої традиційні обов’язки. Той факт, що ці установи є тимчасовими, повинен бути ясно встановленим. Кінцевим місцем знаходження документів, як частини національної пам’яті, повинно бути національне сховище історичних записів.

Може бути необхідним встановлення спеціального законодавства для захисту документів колишніх репресивних організацій в якості культурної власності. Якщо

законодавство, що захищає культурний спадок, уже існує, то ці документи повинні ними охоплюватися. Якщо чинні норми охоплюють зберігання документального спадку в архівних установах, то передача записів до цих установ гарантує, що вони стануть культурною власністю, що захищається. В будь-якому випадку характер документів як культурної власності повинен бути чітко визначеним.

Для того, щоб гарантувати права осіб засобами архівів, необхідні відповідні юридичні ініціативи – чи то новий загальний закон про державні архіви, чи то внесення відповідних змін до існуючого закону. Права, що мають бути таким чином гарантовані, охоплюють: право всіх осіб вимагати доступу до архівів для того, щоб дістати інформацію про існування чи не існування будь-якої інформації чи документів стосовно них, завжди передбачаючи, що приватність третьої сторони гарантується; право для осіб, що не були на службі в репресивних органах, визначати, чи записи, що містять персональну інформацію, можуть враховуватися третьою стороною. Персональні досьє жертв репресій повинні бути закриті від публічного доступу протягом законно встановленого періоду, за винятком спеціального дозволу особам, яких вони стосуються, чи їхніх спадкоємців. Особи повинні мати можливість внести зміни чи заяву щодо інформації, яка міститься про них у персональних досьє. Вони повинні бути включені в досьє, але чітко відділені від документів, що зберігалися репресивним режимом, і які не повинні змінюватися; право вимагати доступ до файлів агентів репресій на основі гарантій безпеки, встановлених законодавством.

Що стосується забезпечення права на приватність, то у Звіті [3] наголошується, що: по-перше, у випадках, коли приватність особи і право на історичне розслідування протистоять одне одному, може бути передбачено рішення щодо використання копії оригінального документа з видаленням іменем жертви чи третьої сторони; по-друге, якщо мова йде про агентів репресій, то публічне право визначати осіб, відповідальних за злочини проти прав людини, переважає право на приватність щодо цих осіб, – адже право визначати агентів репресій повинно визнаватися незалежно від будь-яких інших рішень стосовно відповідальних осіб, чи можливе продовження їхньої праці в якості державних службовців; у демократичній державі народ має право знати імена посадових осіб, відповідальних за порушення прав людини у колишніх режимах, для того, щоб гарантувати, що вони не робитимуть політичну кар'єру.

Якщо тепер, з урахуванням викладених стандартів, повернутися до стану справ в Україні, то можна дійти висновку, що дані стандарти не дотримуються. Так, згідно абз. 3 ст. 16 Закону України “Про Національний архівний фонд та архівні установи”, доступ до документів Національного архівного фонду, що містять державну таємницю або іншу інформацію з обмеженим доступом, може бути обмежено виключно відповідно до Закону України “Про доступ до публічної інформації”. З іншого боку, цей закон (ч. 2 ст. 6) містить критерії обмеження доступу до інформації, які носять оціночний характер і дозволяють прийняти будь-яке рішення: 1) в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя; 2) розголошення інформації може завдати істотної шкоди цим інтересам; 3) шкода від оприлюднення такої інформації переважає суспільний інтерес в її отриманні. Водночас, жодних конкретних строків засекречування чи розсекречування законами не встановлюється.

З іншого боку, згідно абз. 4 ст. 16 Закону України “Про Національний архівний фонд та архівні установи”, доступ до документів Національного архівного фонду, що містять конфіденційну інформацію про особу, а також створюють загрозу для життя чи недоторканності житла громадян, обмежується на 75 років від часу створення цих документів, якщо інше не передбачено законом. Однак, по-перше, ці строки перевищують встановлені Рекомендацією Ради Європи R(2000)13, що шкодить концепції пріоритету доступу [8]; по-друге, як зазначають експерти, архівні установи довільно тлумачать поняття “конфіденційна інформація”, невиправдано розширюючи його зміст, відтак вони мають інструмент, який дає змогу повністю закрити будь-які документи. Цей інструмент потрібно скасувати [5].

З іншого боку, експерти майже одноставно висловилися за відкритість архівів: 72,4 % із них упевнені, що всі архіви з документами до 1991 року повинні бути повністю відкритими, решта – допускають лише незначні обмеження в доступі до інформації [5]. Зокрема, експерти визначили найбільш закритим архівом Архів Служби зовнішньої розвідки, який зберігає, зокрема, документи про спецоперації КГБ проти діаспори – жоден з експертів-учасників опитування не зміг попрацювати в цьому архіві, а “Інструкція про порядок прийому, обліку, використання та забезпечення збереженості архівних документів у галузевому державному архіві СЗРУ” виявилася з грифом “Для службового користування”, тому в ознайомленні з нею офіційно відмовлено. Однак виникає запитання: чому незалежна Україна повинна зберігати таємниці фактично ворожої держави щодо операцій проти своїх нинішніх прихильників?

Висновки.

Вивчення підходів ЮНЕСКО до питання доступу до архівів репресій дозволяє дійти висновків про їх актуальність для відповідної законотворчості в Україні, зокрема, у напрямках:

- а) безумовне збереження усіх документів, що свідчать про репресії;
- б) пріоритет публічного права визначати осіб, відповідальних за злочини проти прав людини, перед правом на приватність щодо цих осіб;
- в) забезпечення доступу до архівних документів, створених до 1991 року, перш за все документів, що стосуються репресивної діяльності служб СРСР, перш за все, безумовний доступ осіб, що постраждали від репресій, до усіх архівних документів про себе.

Перспективами подальших досліджень є розробка конкретних положень законопроектів, особливо в контексті п. 2.3.13 Коаліційної угоди 2014 р. [7].

Використана література

1. Статут Міжнародної ради архівів : ухвалений XV сесією Генеральної асамблеї. Відень (Австрія), 28.08.04 р. – Режим доступу : [//www.archives.gov.ua/NB/MRA.pdf](http://www.archives.gov.ua/NB/MRA.pdf)
2. Шевченко О.В. Правові та організаційні засади регулювання архівної справи в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / О.В. Шевченко. – К., 2011. – 19 с.
3. Архіви служб безпеки колишніх репресивних режимів ; за матеріалами Звіту МРА для ЮНЕСКО ; коментар Антоніо Гонзалес Куїнтана. – (Інформаційний портал Харківської правозахисної групи). – Режим доступу : [//www.khpg.org/index.php?id=1039004029](http://www.khpg.org/index.php?id=1039004029)
4. Захаров Є. Передмова до статті : Буль Г.П. “Доступ до інформації: юридичні аспекти” / Є. Захаров. – (Інформаційний портал Харківської правозахисної групи). – Режим доступу : [//www.khpg.org/index.php?do=print&id=1007460811](http://www.khpg.org/index.php?do=print&id=1007460811)

5. Когут І. Результати експертного опитування “Доступ до архівів як право на суспільну пам’ять” / І. Когут. – (Центр досліджень визвольного руху). – Режим доступу : [//www.cdvr.org.ua/node/1485](http://www.cdvr.org.ua/node/1485)

6. Українські науковці пропонують на законодавчому рівні відкрити доступ до архівів СБУ і МВС. – (Центр досліджень визвольного руху). – Режим доступу : [//www.cdvr.org.ua](http://www.cdvr.org.ua)

7. Коаліційна угода – 2014 : за станом на 21.11.14 р. – Режим доступу : http://samopomich.ua/wp-content/uploads/2014/11/Koalicyjna_uhoda_parafovana_20.11.pdf

8. Юринець Ю.Л. Адаптація законодавства України у сфері регулювання архівної справи до принципів і норм європейського права // Правова інформатика. – 2014. – № 3 (43). – С. 33-47.

9. Юринець Ю.Л. Требования Совета Европы к деятельности архивов как фактора исторической памяти народа : труды III международной научно-практической конференции [“Гуманитарные науки и модернизация правовой системы государства: российский и зарубежный опыт”] ; под ред. Г.Б. Гридневой, А.Б. Дидикина. – Новосибирск : ИП Галиуллин Д.А., 2014. – С. 36-41.

~~~~~ * * * ~~~~~